

İÇE DÖNÜK BİR TIPİN SERENCAMI: FAHİM BEY VE BİZ ROMANI

The Denouement of an Introverted Type: *Fahim Bey and Us* Novel

İlhan KAROĞLU*

ÖZ

Abdülhak Şinasi Hisar, ilk romanı *Fahim Bey ve Biz*'de 19. yüzyıl sonlarından II. Meşrutiyet'e uzanan dönemde sınırlı düzeyde de olsa Batı kültürüne aşına bir karakterin, muhitiyle ilişkisini resmeder. Bursalı bir eşrafın oğlu olarak küçük memuriyetlerle İstanbul'da tutunmaya çalışan Fahim Bey, Londra sefaret kâtipliği sonrası pamuk girişimi için sermayedar bulamayınca hayali şirket kuracak derecede bir hülya adamıdır. Henüz gençken kendine özgü tercih, ilgi ve hevesleriyle dikkat çeken Fahim Bey, günün koşullarına göre oluşmuş toplumsal ve kamusal düzene yabancıdır. İçe dönük bir mizaç olarak dış dünyayı kendi tasar ve yargıları üzerinden değerlendirir, tercihleri konusunda hiçbir şüphe duymaz. Gençliğinden itibaren arkadaş ve çevresi tarafından tuhaf bulunduğu, eleştiri ve alaylara maruz kaldığı halde yaşam tercihlerinde herhangi bir değişikliğe yönelmez. Sınırlı dost çevresi dışında yalnız bir yaşam sürse de bu durumdan şikâyetçi değildir. Dış dünya ile hülyaları arasında uyum yakalayamayan bir içe dönük olarak kendini insanlardan gittikçe soyutlayan Fahim Bey, Carl Gustav Jung'un psikolojik analizlerine göre incelemeye uygun bir karakterdir. Jung'un kavramsallaştırdığı persona (maske) arketipi; kişinin sosyal ve kamusal alanda kendisinden beklenen davranış biçimine uyum göstermesi şeklinde ifade edilebilir. Jung psikolojisinde kişinin içe dönük ya da dışa dönük oluşu dış dünyanın koşullarına uyum göstermesinde de belirleyici bir etmendir. Bu çalışmada Jung psikolojisinden hareketle Fahim Bey karakterinin, personasıyla niçin denge kuramadığı; hangi etmenlerden ötürü toplumsal ve kamusal düzenle uyuma kabiliyeti göstermediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Abdülhak Şinasi Hisar, Carl Gustav Jung, persona, gölge, içe dönük tip.

ABSTRACT

Abdülhak Şinasi Hisar, in his first novel *Fahim Bey ve Biz*, from the end of the 19th century, II. It depicts the relationship of a character who is familiar with Western culture, albeit at a limited level, to his environment in the period leading up to the Second Constitutional Monarchy. As the son of a notable from Bursa, Fahim Bey,

* Öğretmen, Dr., Şehit Öğretmen Gürhan Yardım Ortaokulu, Trabzon/Türkiye. E-posta: ilhankaroglu@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-7853-4526.

who tries to hold on in Istanbul with minor civil service, is a dreamer enough to establish an imaginary company when he cannot find a capitalist for a cotton venture after his London embassy clerkship. Attracting attention with his unique preferences, interests, and enthusiasm when he was still young, Fahim Bey is unfamiliar with the social and public order formed according to the conditions of the day. As an introverted temperament, he evaluates the outside world through his own plans and judgments and has no doubts about his preferences. Although he was found strange, criticized, and ridiculed by his friends and environment since his youth, he did not make any changes in his life choices. Although he leads a lonely life outside of his limited circle of friends, he does not complain about this situation. Fahim Bey, who is increasingly isolating himself from people as an introvert who cannot find harmony between the outside world and his dreams, is a character suitable for analysis according to Carl Gustav Jung's psychological analysis. The persona (mask) archetype conceptualized by Jung; it can be expressed as the person's adaptation to the behavior expected from him in the social and public sphere. In Jungian psychology, whether a person is introverted or extroverted is a determining factor in adapting to the conditions of the outside world. In this study, based on Jungian psychology, why Fahim Bey's character could not balance with his persona; it has been tried to reveal that due to which factors it could not show the ability to comply with the social and public order.

Keywords: Abdülhak Şinasi Hisar, Carl Gustav Jung, persona, shadow, introverted type.

Giriş

İnsan ve davranışlarının altında yatan nedenleri irdeleyen psikoloji biliminin yolu, insan söz konusu olduğunda, edebiyatla kesişir. Edebi eserlerde psikolojik çözümlenmeler yoluyla oluşturulan karakterlerin ruhsal durumlarının irdelenmesinde psikoloji kuramlarına başvurulur (Uğurlu, 2022: 1314). Nitekim analitik psikolojinin kurucusu Carl Gustav Jung'a göre sanat eseri ve sanatçının psişik yönlerini saptamak için psikolojiden yararlanılabilir:

Bir psişik süreç incelemesi olan psikolojinin edebiyat araştırmasına da pekâlâ uygulanabileceği açıktır, çünkü insan psişesi bütün sanat ve bilimlerin rahmidir. Dolayısıyla psişenin incelenmesi, bir yandan sanat eserinin psikolojik yapısını açıklayabilmeli, öte yandan bir kişiyi sanatsal açıdan yaratıcı yapan faktörleri ortaya çıkarabilmelidir (2017: 115).

Abdülhak Şinasi Hisar; *Fahim Bey* ve *Biz* romanını kaleme aldığı yıllarda Türk romanı; iç dünyası göz ardı edilen, yenilgi tatmamış, kuşku ve kaygıdan uzak, yalınkat kahramanları işlemektedir. Böyle bir dönemde Hisar, Fahim

Bey karakteriyle edebiyatımızda insan meselesine yeniden dönüş yapmayı başarmış bir yazardır (Türinay, 1988: 212-215).

Abdülhak Şinasi Hisar; *Fahim Bey ve Biz* romanını “Bu hikâyede, ben diye konuşan romancı, gençliğinde babasının mektep arkadaşı olarak tanıştığı, senelerle görüştüğü, sonra, ihtiyarladığını gördüğü bir adamın hayatını, hâtıralarını, hülyalarını ve bu arada, İstanbul’un tatlı hayatını anlatır.” (2005: 229) sözleriyle özetler. Hisar’ın cümlesinde romanın atmosferini, kahramanın dünyasını ve yazarın odağında tuttuğu meselelerin yükünü taşıyan sözcük “hülya”dır. Roman kahramanı Fahim Bey’i ilgi çekici kılan, onu sıradan olmaktan çıkaran; dış dünya ile hülyaları arasında bir uzlaşım imkânından yoksun mizacının yol açtığı gülünç, trajik, hüznü, sıra dışı yaşamıdır. Kendisi Tanzimat romanında ekseriyetle olumsuz bir şekilde çizilen alafranga tipleri anımsatsa da Abdülhak Şinasi Hisar, genel eğilimin aksine, ona bir kişilik kazandırır (Kaplan, 1978). Kitaba adını veren “Fahim Bey” ve “Biz” sözcükleri ise toplumsal değer ve kabullerin bireyi nasıl dışladığını somutlar (Kurt, 2009: 461).

Romanda, Fahim Bey, Jung’un çerçevesini çizdiği içe dönük, düşünce ve sezgilerinin kurbanı bir tip örneği sergiler. Mizaç, ilgi ve eğilimlerinden ötürü toplumsal ve kamusal isterlerle uyum yakalayamayan Fahim Bey, kaçınılmaz olarak başarısızlıkların birbirini izlediği bir hayat sürer. Onun hangi nedenlerden ötürü hayatta bir denge yakalayamadığı, toplumsal ve kamusal düzenle niçin uyuma kabiliyeti gösteremediğini belirgin kılmak noktasında Carl Gustav Jung’un analizleri önemli veriler sunmaktadır.

1. Personayla Uyumsuzluk

Çerçevesi Freud tarafından çizilen kişisel yaşantı ya da buna bağlı sebeplerle “bastırma” yoluyla oluşan bilinçdışı hipotezini benimseyen Jung, bilinçdışı tüm olayların bireysel yaşantılarla açıklanamayacağı görüşündedir. Ona göre insan zihni; “kişisel bilinçdışı” ve onun bireyselliğini aşan bir tabaka olarak “kolektif bilinçdışı”ndan oluşur (1998: 60-61).

İnsanların tanrı vergisi arketiplerle dünyaya geldiğini savunan Jung; din, ırk, sınıf, coğrafi konum ya da çağ fark etmeksizin aynı duygu, düşünce ve imgelere yol açan arketipleri; insanın yaşam evresi üzerinde, davranışlarında birtakım zorunluluklar aracılığıyla birleşerek dış dünyaya uyum göstermesini sağlayan belirleyici işlevler olarak ifade eder (Stevens, 1999: 49-61).

İnsanın ruhsal gelişimi ve sosyal uyumunda önemli bir işleve sahip arketiplerden ikisi ise “persona” ve “gölge”dir. Bir aile, kurum, çevre ve toplumun parçası olan kişi bulunduğu konuma göre kendisinden beklenen davran-

nış şekillerini benimseyerek onaylanmak, başarılı olmak ister. Persona; sosyal hayatta çerçevesi çizilmiş davranışları sergileyen kişinin takındığı tavır, taktığı maske, girdiği roldür. Persona (maske) sayesinde sosyal hayata yerleşmiş bir rolü yerine getiren kişi başarılı bir kariyer süreci gibi birçok kazanım sağlarken çevresi tarafından da güvenilir bulunur. Ancak persona, bireyin doğal kişiliğini aşırı baskıladığında, yapay kişilik öne çıkarak nevroza yol açabilir. Kendisini sadece personasının sınırlarına hapseden kişi zamanla esnekliğini yitirir ve diğer tanımlayıcı yanlarıyla ilişki kurmakta zorlanır. Bu durumda bilincin yapısal bir bileşeni olan personasıyla ilişkisi bozulur. Bireysel yönelim ve arzular ile sosyal ve kamusal isterler arasında çelişkiler yaşayan kişi, göstermek istemediği eğilimlerini “gölge” arketipinde biriktirir. Böylece kendisinin ya da toplumun hoşlanmadığı, utanç duyduğu eylem, fantezi ya da dürtüleri “gölge”de bastırılmış olur (Kına, 2022: 83-85).

Kişisel bilinçdışı olan “gölge” engellenen her şeyi yapmak isteyen, olamadığı her şeyi elde etmek isteyen kişinin ilkel, denetimsiz ve hayvansal yanıdır. Toplumsal ve kamusal alan ne kadar sınırlayıcı, baskıcı olursa kişinin içgüdüsel, doğal yanı “gölge” de psişede o ölçüde genişler. Olduğu kişiden daha iyi, yüce insan olarak yaşam sürdürme çabası ise kişiyi ikiyüzlülüğe, gerilime, aşırı titizliğe, bağışlamazlığa sürükleyebilir. “Gölge”yi tümüyle bastırmak kadar, onu yadsımak da zararlıdır. Toplumsal hayatta “gölge”nin belirli düzeyde baskılanması gerekli olmakla birlikte aşırı baskılanma bilinçdışının güç kazanmasına, şiddet eğiliminin artmasına ve kişiliğin diğer yönlerinin ezilmesine yol açar. Kişi kendisinin bu karanlık tabakasıyla bir arada yaşamının yolunu bulmalıdır. “Gölge”yi kabullenmek ise büyük ölçüde ahlaki çabayı ve değer atfedilen idealleri terk etmeyi kaçınılmaz kılar (Fordham, 1997: 61-64).

Fahim Bey ve Biz romanının ana karakteri Fahim Bey, gençliğinden yaşlılığına değin aile, iş arkadaşları ve toplum nezdinde olumlu bir imaj çizerek personasının gereklerini yerine getirme çabası gütmesine rağmen çevresi tarafından olumsuz biri olarak algılanır. Oysa çoğunlukla personasının gereklerini yerine getirmek uğruna acıklı hallerinin üzerini örtme, olduğundan farklı görünme çabası gütmüştür. Babıali’ye fahri olarak gittiği halde ihtiyar babasını memnun etmek için ekonomik durumu iyi bir evlat görüntüsü çizmiştir. Kirasını karşılayamayacağı halde, ziyarete gelen babasının takdirlerini kazanmak için büyükçe bir konak kiralamıştır. Tek başına yaşadığı, gereğinden büyük bu konağın boş, perdesiz odalarında keman çalmakla yetinecektir. Büyükçe bir konakta yaşamasının lüzumsuz olduğunu söyleyen arkadaşlarına ise “Aman, olmaz, birader! Bursa’dan gelen, giden bulunur! Siz

bilmezsiniz memlekette bizim mevkiimize pek ehemmiyet verirler. Benim burada nasıl yaşadığımı görenler gidip babama da söylerler. İhtiyarlık vaktinde gönlü hoş olsun!” diye yanıt verir (Hisar, 1996: 14).

Fahim Bey, henüz gençken usululuğu ve ciddiyetiyle tanındığı için nice bey ve paşa ailesine iç güveyi olma şansını geri çevirerek orta halli bir aile kızı olan Saffet Hanım’la evlenmeyi tercih etmiştir. Dostlarının ısrarlarına rağmen evine gideceği saati dahi aksatmaktan kaçınan, sadakat ve sükûn içinde geçen evliliğinde memuriyete ara verip teşebbüs-i şahsiye yöneldiğinde, ekonomik refaha kavuşacakları ümidi içindeki eşinin umutları tükenmesin düşüncesiyle sözde yeni işi için kiraladığı han yazıhanesinde hayal ürünü evraklar arasında zaman tüketmiştir. Arkadaşları rütbe nişan alıp maaşlarını arttırırken o, her sabah elinde sefer taşıyla gittiği işine vaktinde başlayan, öğle yemeğini herkesin çekilmesinden sonra masasında yiyip çeyrek saat uyukladıktan sonra mesai bitimine değin çay, kahve, su dahi içmeyen, kimseyle yakın bir temas kurmadan yalnızca işine odaklanan bir memur olmuştur. Toplumsal gerçekler ile kamusal isterler arasında denge yakalayarak personasını günün koşullarına göre esneten arkadaşlarına kıyasla o, personasının gereklerini yerine getirmede aşırıya kaçmış biridir.

İşi, eşi ve çevresine karşı sadık ve fedakâr olmasına karşın Fahim Bey’in yeterince anlaşıldığından, tercihlerine saygı duyulduğundan bahsetmek ise hayli güçtür. İnsanlar; onun muamma, tuhaflık ve aşk maceralarıyla eğlenir; daha üst bir memuriyete geçme imkânı varken tasasız haline şaşar; giyim tarzından okuduğu gazetelere kadar kendi hayat galesi yerine dünya politikasına kafa yormasını yadırgar; bu “tuhaf”, “beceriksiz”, “pısırık” adamla evli olduğu için Saffet Hanım’a acırlar:

Sonra dünyanın öbür ucunda ufak bir patırdı olsa, küçük bir harb ihtimali başgösterse Beyimin ödü kopar!.. Zavallı Saffet Hanımın yufkacık yüreğini de yerinden oynatır!.. Ayol, alemin gidişatından sana ne?.. Sen sadrazam mısın, yoksam hariciye nazırı mısın, a mubarek!.. Sana ne oluyor, şunu bir anlat bakayım!.. Dünyanın derdini söyleye söyleye biçare Saffet Hanımı da dertli etti!.. A, vallahi hep kendi zibidiliği meydana çıkmasın diye karısını elalemin derdiyle oyalamak istiyor!.. Yediği naneye bak! Ben ne yapayım öyle erkeği!.. Beceriksiz mi beceriksiz!.. Pısırık mı pısırık!.. Aptalın biri, ah-laksızın biri vesselam (Hisar, 1996: 55).

Fahim Bey’i yakından tanıyan iki kişiden biri tanık anlatıcı diğeri ise tanık anlatıcının babasıdır. Anlatıcının babasının Fahim Bey’le dostlukları gençlik

yıllarına değin uzanır. Dolayısıyla anlatıcının, babasının tespitlerini aktardığı bölümler samimi bir yakınlığın tezahürleridir. Bu pasajlar Fahim Bey'in çevresi tarafından neden yeterince anlaşılamadığına dair işaretler barındırır. Buna göre Fahim Bey; kendi şahsına münhasır, tuhaf, emsaline rastlanmayacak, iyi kalpli insanlardan biridir. Fahim Bey'i oğluna anlatırken “hep bir haz ve huzur duyan” baba, “onu hem medheder hem de için için güler”, methettiği anlarda dahi istihzasız eğlenir: “Onunla eğlenmek şöyle dursun bilakis, gülünç bulunduğu hikayelerini anlatırken bile hep kibar ve yüksek taraflarını duyuramamak yahut yanlış duyurmak endişesiyle üzüldüğü anlaşılıyordu.” (Hisar, 1996: 19).

Henüz çocukluğunda babasının arkadaşı Fahim Bey'le tanışan, kuşak farkının yarattığı algı dünyası içinde onu gözlemleyen tanık anlatıcı için bu sıra dışı insan başkalarınca yeterince anlaşılammıştır. Daha ziyade Fahim Bey'in, çevresi tarafından gülünç, sıra dışı ya da tuhaf bulunuşunun dinamikleri üzerinde yoğunlaşan anlatıcıya göre “İnsanlar, birbirlerinden uzun mesafelere ayrılmış yıldızlar gibi, kendi hususi boşlukları içinde dönen, hepsi yalnız, hepsi mahrem ve başkalarına kapalı birer dünyadır.” (Hisar, 1996: 7).

Henüz anlatının başında dile getirilen bu ifade, başkalarının Fahim Bey hakkındaki düşüncelerinin satıhta kalan ön yargılardan ibaret olduğunu betimlemeyi amaçlayan tanık anlatıcının; onun sıra dışılığını olağanlaştıran, onu yadsımdan ziyade anlamayı amaçlayan duyarlılığına işaret eder.

Fahim Bey'i dikkate değer kılan; tercih, ilgi ve eğilimlerinin koca, me-mur, arkadaş ya da mahalle sakini olarak çerçevesi belirlenmiş, kalıplaşmış maskeleri takma kabiliyetini alışlageldiği, beklendiği ölçüde gösterememesidir. Onu babası, akıllı; en yakın arkadaşı, dünyanın en iyi adamlarından biri; anlatıcının eniştesi, Frenk mukallidi, dinsiz ve tehlikeli; han kapıcısı, la-netin biri; reji hademesi, evliya addeder.

Onu eleştiren ya da az sayıda da olsa takdir edenlerin uzlaştığı noktalar ise Fahim Bey'in zamanın ve yaşam gerçeklerinin dışında bir insan olduğudur. Bunun Fahim Bey'in bilinçli bir tercihi olduğunu söylemek ise hayli güçtür. Mizacının olanakları çerçevesinde toplumsal işleyişe dâhil olması, görev ve ödevlerini bu benlik algısıyla yerine getirmesi çevresinin eleştirilerini kaçınılmaz kılar. Anlatıcı ve anlatıcının babası onun, zamanın dışında bir adam olduğu düşüncesine yakındırlar. Personalarıyla sorunlar yaşamasında, eylem ve tercihlerinin çevresince karikatürize edilmesinde zamanın ve yaşamın dışında bir insan tavrı sergilemesi etkilidir.

Ancak Fahim Bey’le ilgili toplumun bu olumsuz intibalarının altında güçlü bir yansıtma psikolojisi yatar. Anlatıcı bu durumu “Zira herkes gizlice hıyanet ettiği bir ahlaka hürmetini başkalarına ithamla ispat etmek ister.” (Hisar, 1996: 40) ifadesiyle vurgular. Sisteme uyum sağlamış, toplumsal düzenin beklenti ve kurallarını yerine getirme kabiliyeti kazanmış, dolayısıyla personalarıyla gerilim yaşamayanların Fahim Bey gibi toplumsal kabulleri kendine özgü tercih ve eylemleriyle yerine getiren, renklendiren birini makul karşılımları hayli güçtür. Dolayısıyla Fahim Bey’e karşı beliren bu tahkir, alay, itham ya da kıskançlık türü duygular; günün koşullarına uyum sağlamanın kişisel bilinçdışıdaki, Jung’un tanımlamasıyla “gölge”deki, dışavurumlarıdır.

Buna karşın dışarıdan sakin bir mizaç olarak algılanan Fahim Bey de iç dünyasında yaşamına dair güçlü duygular besler. Ancak bilinçdışında tortulanmış bu işaretleri doğru okuduğunu söylemek hayli güçtür. Talihin kendisine güleceği hüsnü kuruntusu içinde ciddi hiçbir bir çabaya girişmeden hül-yalarına kavuşacağına içten içe kendisini inandırmıştır. Bu yüzden memuriyette ilerlemek, teşebbüsü şahsiye ortaklar bulma konusunda sınırlı çerçevede arayışlara girer. Çevresince bu arayışların mecburiyet, yoksulluk ve yoksulluk neticesinde atılan çaresiz adımlar cihetinden görülmesini istemez. Mal ve mülke, itibara tevessül etmediği yaklaşımının çevresinde genel kabul haline gelmesini ister. Oysa maddi, manevi herhangi bir ihtiras taşımadığı algısının bir maske olduğu ve bilinçaltının henüz doyurulamamış arzular taşıdığı rüyasıyla anlaşılır.

Bir gün uykusundan “saadette olgunlaşmış bir ruh ve öyle tekemmül etmiş bir zihinle uyanan” Fahim Bey; rüyasını, geçmişten bugüne içinde biriktirdiği hatta unuttuğu emellerin gerçekleşeceğine, talihinin değişeceğine yorar. Eşine rüyasını anlattıktan sonra hislerini, “Hanım! Gözlerimiz aydın! Yakında mukadderatımız büsbütün değişecek! Bak, görürsün, inşaallah!” (Hisar, 1996: 62) sözleriyle dile getirir. Rüyasında dikkat çeken nokta çocukluğundan bugüne tüm eş, dost, akraba ve tanıdıkların onu takdir etmesidir. İltifat, saygı ve hürmetin sıralandığı bu rüyada dış dünya bu taltifleri tamamlayıcı bir hüviyete bürünmekte, insan ve kâinat Fahim Bey’i tazim etmektedir.

Jung’a göre insanın kişiliği bilinç ve bilinçdışı olmak üzere iki katmandan oluşur. Bilincin tanımlanması, sınırlarının belirlenmesi belli ölçülerde mümkün görünse de insanın kişiliğine ilişkin bütünlüklü veri sunamaz. Bilinçdışı, kişide gözlemlenen kimi durumların altında yatan etkenleri açıklayacak önemli işaretler barındırır (1998: 43-44). Geçmişin bir deposu olarak sınır-

lanmaması gereken bilinçdışı, geleceğe ilişkin ruhsal durum ve düşüncelerin de tohumlarını taşır. Rüyalar, bilinçdışına itilmiş bu öğeleri yüzeye çıkararak bilinçteki kimi eksiklik ve çarpıklıkları telafi edici işlev görür. Bilinçdışında uyuklayan içeriklere dair önemli ipuçları veren rüyalar, çağrışım yoluyla harekete geçerek bilinç durumuna dönük bağıntılar kurar. Bilinçdışına itilmiş öğelerin ani ve simgesel yolla belirttiği rüyalar, bireyin yaşamıyla güçlü bağı olan belirlenimlerdir. Bu yüzden insanın bilinci ile rüyalar arasında güçlü bir nedensellik, bağ söz konusudur. Kişi uyanırken değer atfetmediği, açıkça tanımlayamadığı bilinçaltı içeriklere rüya yoluyla uzanarak psikik denge için önemli bir işlevi yerine getirir (Jung, 2001: 164-195).

Fahim Bey'in rüyası bilinçdışına attığı, gölgede biriktirdiği arzu ve emellere ilişkin önemli işaretler barındırır. Rüyada Fahim Bey'in ekonomik ve sosyal statüsünü zirveye taşıyan, kabul görme, takdir edilme açlığını doyuran ışıltılı bir kozmosla karşılaşırız. Yaşamına baktığımızda ise rüyanın aksi bir tavırla karşılaşırız. Görünürde para ve itibar peşinde koşmaz, başkalarının onaylanma kaygısı taşımaz. Bursa valisi iken babasıyla tanışıklığı olan yeni sadrazama terfi arzusunu, yakınlarının ısrarları nedeniyle dile getirdiği görüntüsü verir. Babası gibi, insanların müşküllerine el uzatmak, onların hamisi olmak hususunda kendisini dizginleyemez. İnsanlardan rica etmeyi, onların insafına kalmayı şahsiyetine yakıştıramaz. Teşebbüsü şahsi fikrine ortak arayışını dahi lütfen yaptığı izlenimi uyandıracak bir atmosferde yürütür. İşlerin rayına girmemesini kendisine değil karşı tarafın zaaflarına, kavrayış noksanlığına hamleder. Dahası hülyasının genişliği, çevresiyle kıyaslandığında övünç duyduğu bilgi birikimi, iç dünyasının zenginliği aksini düşünmesinin önüne set çeker. İltifat ve mevkilere erişmek için ayrıca bir çaba gütmemesine gerek yoktur; insanlar bu cevheri fark edecek, ona layık olduğu mevki ve makamları, beklediği takdirleri bir gün sunacaktır, Çevresinin onu makam ve itibar hırsı içinde atisiyle meşgul bir insan olarak görmesinin önüne geçmek için bu arzularını bastırmıştır. Rüyası ise bilincin görmezden geldiği arzuların dışavurumudur. O yüzden gerçekleşeceğine inandığı rüyası onda tatlı bir heyecan yaratır.

Fahim Bey'in persona titizliği bu hülyanın gerçekleşmesi bir araçtır. Herhangi bir tavsamaya zemin oluşturmadan görevlerini yerine getirmesi umduğu takdirleri almasını hızlandıracaktır. Toplumsal kabul ve itibarın yolunu; işini bütün ciddiyetiyle ve büyük bir titizlikle yerine getirmekte gördüğünde personasının gereklerinde aşırıya kaçması kaçınılmaz hale gelecektir. Ancak rüyanın gerçeğe dönüşeceğine ilişkin herhangi bir işaret belirlemeyip yaşamı önceye göre yeni müşküllerle boğuşmayı kaçınılmaz hale

getirdiğinde kendisini dış dünyadan soyutlayacak ve içe dönük mizacını besleyecektir. Böylece personadaki titizlik ve aşırılığı ile içe dönük yönelimler birbirini köpürterek yol alacaktır.

2. İçe Dönük Tip

İnsan bilincinin doğası, dış dünyadaki her eylemin bireyde bir karşılık bulmasıyla ortaya çıkar. Duyum, düşünme, sezgi ve duygu olmak üzere bilincin dört temel işlevinden bahseden Jung, bu işlev tiplerinden duygu ve düşünmeyi rasyonel, duyum ve sezgiyi irrasyonel olarak niteler. Ancak kişiler bu rasyonel ve irrasyonel niteliklerden her birinden biriyle donanımlıdır. Sözgelimi bir insanda sezgisel işlev ağırlıkta ise duyumsal işlev geri planda kalır, keza duygu ile düşünmeden hangisi ağırlık kazanmışsa diğeri işlevselliğini yitirir. Jung'a göre gerçekle yüzleşmekten tedirgin olan sezgisel tipler realiteler tarafından kısırıldıkları hissi içinde somut durumdan kurtulmaya, ilgisini başka şeye çevirerek özgür olmaya çabalar. Onlar için yeni olanaklara uzanmaya engel teşkil eden şimdiden, ivedilikle kurtulmak gerekir. Yaşamına giren insan ya da eşyayı sadece andaki görüntüsüyle değil geçmiş ve geleceğiyle birlikte bütünlüklü algırlarlar. Bu yüzden çoğunlukla yaşamın nimetlerinden yararlanma imkânından yoksun kalırlar (2001: 76-90).

Kişinin; duyum, düşünme, sezgi ve duygudan oluşan dört işlev tipi yanında baskın olan tutum tipine bağlı olarak kavrama ve karar verme süreci de belirlenim kazanır. “İçe dönük” (introversion) ve “dışa dönük” (extraversion) olmak üzere iki tutum tipinden bahseden Jung psikolojisinde dışa dönük tipler; yaşamlarında, karar ve eylemlerinde daha ziyade dış dünya gerçeklerini, dönemin ruhunu merkeze alırken içe dönük tipler duygu, düşünce ve kararlarında dış gerçeklikten ziyade iç dünyalarını dikkate alırlar (Kına, 2022: 61-63).

Dışa dönük ve içe dönük yönleri eşit kullanabilmek dengeli bir davranış biçimi olsa da kişilerde çoğunlukla bunlardan birinin öne çıktığı, diğersinin bilinçdışı kaldığı görülür. Bu tiplerden içe dönükler kalabalıklarda kendilerini yalnız ve kaybolmuş hissederken toplum içerisinde nasıl davranılacağı konusunda tereddüt yaşarlar. Savruk, aşırı nazik, titiz ve dürüst, vicdan sahibi, pesimist ve eleştiricidirler. Başkalarını etkileme çabası gütmedikleri gibi sosyal hayattan kopuk oldukları için diğerlerine kıyasla daha bilgili ve yeteneklidirler. Bunun yanında sınırlı dost çevrelerinde oldukça etkindirler, kendi yargıları ise genel kabullerden daha önemlidir. Dış etkenlerden bağımsız karar almaları gelişmekle birlikte dış dünyanın koşullarına uyum gösterme yetenekleri hayli zayıftır (Fordham, 1997: 34-39).

İçe dönük düşünen tipler ise içe yoğunlaştıklarından ötürü kendi düşünce ve tasarımlarında katı, agresif, eleştiriye tahammülsüz olurlar. Kendilerini toplumdaki izole ettikleri için dış dünyayı ancak veriler, fikirler üretilebilecek bir nesneye dönüştürürler (Kına, 2022: 66-67).

Fahim Bey'in nasıl bir çocukluk geçirdiğine dair bir içeriğe rastlanmasa da babasına yönelik pasajlarda muhitinin takdirlerini kazanmış bir ailede büyüdüğünü görürüz. Ancak kendisi henüz gençken aileden ayrılıp İstanbul'da yaşayacaktır. İstanbul'daki memuriyetinin ilk yıllarına bakıldığında belirli bir süre bekâr hayatı yaşadığı görülür. Gurbette aile desteğinden uzak kalmasına karşın arkadaş çevresini de sınırlı tuttuğu görülür. Mizacının yönlendirdiği merak ve zevk anlayışıyla arkadaşları arasında belirgin bir fark kendisini gösterir. Bu durum sadece gençlik çağına özgü bir tutum değildir, son günlerine değin kendi dünyasında mütevazı bir yaşam sürer.

İçe dönük bir tip olmasına karşın Fahim Bey'i sıra dışı kılan ve kendisine "hezarfen" şöhreti temin eden ise ilmi merakı, muhakeme gücü, birçok alanda edindiği malumatı uygun bir tarzda sunma yeteneğidir. Her sabah Türkçe ve Fransızca gazeteleri okurken "ancak bir başvekilin devlet işlerinde duyabileceği bir alaka göstererek, olup bitenlerde kendisinin de bir mes'uliyet payı varmışçasına" (Hisar, 1996: 79) yazıları ciddiye alan, bunların muhtelif yerlerini işaretleyip saklayan Fahim Bey; alakasını yakın çevresinden, canlı hayattan çekerek yaşamla rabitasını nazariyeler yoluyla uzak diyarlara ait meseleler üzerinden yürütür.

İçe dönüklüğü ve öğrenme merakı sayesinde inşa ettiği birikime rağmen çevresiyle entelektüel bir paylaşım da süreklilik arz etmez. Yaşamının bütünü düşünülduğünde kısıtlı bir zaman diliminde çevresiyle bilgi alışverişinde bulunur. Yine de Fahim Bey'in diğer anlara göre bu sınırlı zamanlarda bir içe dönük olarak sosyalleştiği, çevresini etkisi altına almanın keyfini tattığı görülür. Bunun dışında evi ve işi arasında sakin bir hayat düzeni söz konusudur. Eşi Saffet Hanım'la mütevazı hayatları ise "silik iki hayalet"i andırır.

Ancak Fahim Bey'in ilgi duyduğu, zihnini meşgul eden meselelerle eşinininki arasında kapanmaz bir mesafe vardır. Aynı uçurum mesai arkadaşları arasında da kendisini gösterir. Sosyal çevre ile iç dünyası arasında yaşanan bu uyumsuzluk içe dönük mizacın alanını genişletip baskın hale geldikçe Fahim Bey'in içe kapanması, kendi düşünce ve fantazyalarıyla örülü bir dünyada oyalanması kaçınılmaz hale gelir. Bu yüzden neşeli gençlik döneminden sonra yaşamı gittikçe yalnızlığa gömülür.

Memuriyetlerinde vazifesinin gereklerini kendi sükûneti içinde ama aşırı bir benimseyişle yerine getirirken mesai arkadaşlarının sığ, dar anlayış ve alışkanlıklarının kabına sığmayacak bir zihin dünyasına sahiptir. İlmî merak ve bilgisi takdirle anılan, musikiye istidadı olan, mutat olarak her gün Türk ve Fransız gazeteleri okuyan, Londra Sefaretinde bir dönem kâtiplik yapmış birinin yalnızlaşması, kendisini başkalarına açmak yerine his ve düşüncelerini zihnine hapsedmesi çaresiz bir yönelimdir.

Kendi düşünce ve kanılarını genel kabullerden daha fazla önemseyen içe dönük düşünen tipler çoğu kez kendileri ve düşünceleriyle baş başa kalma eğilimindedir. Fahim Bey'in kendi düşünce ve planlarını her şeyin üstünde gördüğünün en somut örneği, memuriyeti bırakarak herkesten önce benimseyip kendini adadığı teşebbüs-i şahsi fikrine sermayedar bulmaya çalıştığı süreçte yaşanır. Yabancı sermayedar bulmak için Londra'ya kadar gider, geri çevrildiği halde pes etmeyerek yeni sermayedarlara yönelir ancak teşebbüsleri sonuç vermez. Görüştüğü şirket temsilcisinin onunla ilgili yorumu şu yöndedir: “Bu kadar methettiğiniz bu Beyle yapılabilecek hiçbir şey yok! Kendisi nazik bir adam ama bir iş adamı değil ki, hayalperestin biri!” (Hisar, 1996: 49).

Yörenin koşul ve imkânlarını ikinci plana iterek zihninde tasarladığı teşebbüsün başarısına kati surette inanan Fahim Bey ise iş birliğine yanaşmayanları kavrayışsızlıkla itham eder: “Bir gün olur, bu işi hep birlikte yoluna koyarız, inşallah! Görürsünüz! Gönül isterdi ki herkes akıllı ve rabitalı olsun, fakat bu kabil olamıyor.” (Hisar, 1996: 52). Oysa kendinden emin ve mütevazı gururuyla lafzi önem verdiği şeyleri hayata geçirmekte çoğu zaman gevşek davranır:

İhtimal ki Fahim Bey, muhayyelesinde bazı kıymetli emeller beslemekle beraber, hayatta bunları tahakkuk ettirmek için ihtiyar olunacak fedakarlıkları ve gayreti kabul etmiyor, yahut benimsemiyor ve böylece onları sade hayalinde yaşatmayı tercih ediyordu. İhtimal ki, onun hayali pek geniş ve kendi hulyasına inanmak kabiliyeti de pek kuvvetliydi. Lakin belki hayatın hakikat ve muvaffakiyet çerçevelerine uymayan ve sığmayan bu hulya ve hesap ile o hep hakikatin haricinde, ancak bir efsane âleminde kalmaya mahkûmdu (Hisar, 1996: 73).

Fahim Bey, kendisinde baskın olan sezgileri ile onları bir tasarıma dönüştüren düşünmeye yatkınlığı sayesinde hulyalarını gerçekleştireceği inancı taşımıştır. Ancak bu iki baskın özellik onu yeni başarısızlıklar dene-

yimlemekten öteye götürememiştir. Gerek sezgileri gerekse düşünceleri dış dünya gerçeklerini göz ardı etmiştir. Öyle ki hayata geçiremediği teşebbüs-şahsi fikrini, kiraladığı han odasında hayali bir şirket kurarak yürütecektir. Düşsel bir evrende kurduğu şirketin çalışanlarını, müşterilerini, gelir-gider kalemini belirleyecek, gerçekte olmayan müşterilerine mektuplar gönderecek, mektuplarına cevabı yine kendisi yazacaktır. Böylece yoksul hayatın, gerçek dünyanın güçlüklerinden sıyrılarak hayali de olsa mesut bir âlemde oyalanacaktır. Hanın birkaç aylık kirasını ödemeyip sırrı ortaya çıkınca herkesin, delirdiğine hükmettiğini gördüğünde ise sadece mesut anlarına veda etmenin hüznünü taşıyacaktır. Yine de teşebbüs-i şahsiye dair düşünce, tasarı ve fantezilerinden vazgeç(e)meyecektir. Zira içe dönük bir tip olarak sezgi, düşünce ve eylemlerinden emindir; onu anlamaktan uzak olanlar ise muhatap olunmayacak “küçük adamlar”dır. Çevresince deli addedilip hayali uğraşısının elinden alınması ise çevresiyle iletişimini asgari düzeye indirmesine, kalabalıklardan yalıtılmış bir yaşamı her zamankinden daha fazla arzulamasına yol açacaktır.

3. Yalnızlığa Yatkınlık

Dünyaya geldiği andan itibaren kendisini bir topluluk içinde bulan insan için yalnızlık doğal bir eğilim olmadığından ötürü yalnızlık sevgisi ancak belli bir deneyim ve düşünme sonrası kendini gösterir. Yaşamda mutlu olmak gerektiği varsayımına olan kesin inanç eşliğinde mutluluk peşinde koşulan gençlik yılları, hayal kırıklıklarıyla yüzleşmeyi kaçınılmaz hale getirir. Gençlik yanılsamalarının ortadan kalktığı ileri yaşlarda ise dünyanın bütün çekiciliğinin, şatafat ve parıltısının hiçliği, boşluğu fark edilir. Daha önce katlanmakta zorlanılan yalnızlık; ilerleyen yaşlarda his, düşünce ve hayallerin zenginliğiyle baş başa kalmayı keyifli hale getirir. Zira kişi ne kadar zengin bir zihne sahipse o ölçüde dış dünyadan az şeye ihtiyaç duyar. Ağırlık noktası, yaşam enerjisi kendi içinde teşekkül etmiş böylece kendisi olabildiği ölçüde özgürleşmiş ve yüksek entelektüel düzey kendi kendisiyle baş başa kalma, toplumsal ilişkilerin dayatmalarından sakınma olanağı, keyfi sunmuştur (Schopenhauer, 2008).

Mizaç, ilgi ve eğilimleri bakımından çevresiyle yaşadığı uyumsuzluktan ötürü yalnızlaşan Fahim Bey, kendi dünyasına çekilmekten herhangi bir şikâyet dillendirmez. Sıradan vakaları dahi abartıp eleştirmekten büyük bir haz duyan çevresine öfke duymaktan ziyade şaşırır. Başkalarının yaşam tercihlerini kritik etmediği gibi merak da duymaz. Dönemin koşullarında şekillenmiş toplumsal ilişki ve kamusal beklentileri karşılama endişesi yerine kendisiyle baş başa kalmanın hazzını aralar. Gençliğinden itibaren bu hazzın

farkına varmış bir karakter olarak arkadaşlarınınca tercihleri tuhaf, eğlence anlayışı kendine mahsus addedilmiştir. Çoğu zaman, sınırlı bir gözlem sonucu olduğundan farklı değerlendirilmesi, muhitiyle arasındaki mesafeyi derinleştirir. “Hayali pek geniş ve kendi hulyasına inanmak kabiliyeti de pek kuvvetli” (Hisar, 1996: 74) olduğu için kendi dünyasında oyalanmak çekici hale gelir.

Ancak romanda, kendi dünyasında oyalanmaktan keyif alan bu hülya adamının ihtiyarlığının, acıklı bir süreç izlenimi oluşturacak şekilde çizildiği görülür. Tanık anlatıcının yaşama, yaşlılığa dair tespitlerini içeren bu pasajlara göre yaşlılıkta baş gösteren sağlık sorunları, kendi kuşağından birçok insanı yitirmiş olmak, yabancısı olduğu bir kuşağın dünyasında kalakalmak gibi acı gerçekler insanı yalnızlığa mahkûm eder.

Yaşlılıktan şikâyet halinde beliren bu değerlendirmeler, tanık anlatıcının insan yaşamının son dönemine ilişkin genel değerlendirmeleri niteliğindedir. Öyle ki bu bölümlerde Fahim Bey’in yaşamının yerine tanık anlatıcının deneme hüviyetindeki düşünceleri egemen olur (Belge, 1998: 355). Bir yama halindeki bu pasajlar romana deneme havası vermesi yanında kahramanın dünyasını yansıtmak imkânından da hayli uzaktır (Timur, 1991: 309). Bu yüzden yirmi iki bölümden oluşan romanın son altı bölümündeki yaşlılıkla ilgili pasajları Fahim Bey’in yaşlılık döneminin ruh hali ve yaşantısına tümüyle hamletmek hayli güçtür.

İnsanın yaşlılık dönemine ilişkin betimlemeler içeren son altı bölüm, kötümser bir bakışın egemen olduğu düşüncelerle yüklüdür. Oysa kendine özgü tercih, ilgi ve yaşantısıyla dikkatleri üzerine çeken, bu nedenle kalabalıkların uzağında bir yaşamı erken yaşta tadan Fahim Bey’in yaşlılıkta, yalnızlığın yükünü taşıması daha olasıdır. Fahim Bey; evi ve birkaç dostu dışında çevresini genişletmeyen, yalnızlığa aşına ve insanlarla mümkün olduğunca samimi, teklifsiz ilişkiler kurmaktan kaçınan, bu tercihlerinden rahatsızlık duymayan kendi halinde bir insandır. Nitekim onun sözlerine yer verilen pasajlarda kendisinin, yaşlılığın yol açtığı ruhsal durumlardan değil sadece sağlık problemlerinden bahsettiği görülür. Buna karşın bahsi geçen bölümlerde tanık anlatıcı; büyük ölçüde yalnızlaşmanın ve yeni kuşağa yabancılaşmanın kaçınılmaz hale geldiği yaşlılığın psikolojik, sosyolojik yanlarına karamsar bir tablo içinde yaklaşır.

Bu uyumsuzluk; karakterin ruh dünyasından uzaklaşan, çizdiği atmosferin karakterle uyum gösterip göstermediği kıstasını ikinci plana iten tanık anlatıcının, kendi tasavvurlarından hareketle, yaşlanmanın psikolojik ve

sosyal yanlarına eğildiğini gösterir. Fahim Bey, anlatı boyunca, arkadaşının oğlunun (tanık anlatıcının) gözlem ve değerlendirmeleri ışığında anlatıda yer alır. Bu yüzden tanık anlatıcı ile Fahim Bey arasındaki kapanmayan bir mesafe daima etkisini gösterir. Dolayısıyla ana karakterin dünyasından büyük ölçüde uzak duran son altı bölümde açılan yaşlılık tasavvuru, kendi dünyasında yaşamaktan tasa duymayan Fahim Bey'i açıklamaktan hayli uzaktır. Tanık anlatıcının son tahlilde Fahim Bey'in hayat serüvenine ilişkin net bir yargıya varamaması bunun önemli bir göstergesidir.

Fahim Bey, çevresi tarafından yeterince anlaşılammış bir insandır. Yakın ve uzak çevresinin onun hakkında birbiriyle çelişen tespitlerde bulunması tesadüfi değildir. Çevresiyle arasına daima belirli bir mesafe koyan, iç dünyasını başkalarına açmayan, sosyal hayattan kopuk yaşayan Fahim Bey'in yeterince anlaşılammaması, farklı değerlendirilmesi olağan bir durumdur. Erken yaştan itibaren beliren bu tür bir yaşam; toplumsal dayatmanın, dışlanmanın değil Fahim Bey'in tercihiyle şekillenmiştir. Onun için toplumsal ve kamusal hayata uyum, hayatının ikincil meselesi olmuş; hülyaları, gerçekleşme ihtimalinden bağımsız olarak hayatının merkezinde yer almıştır. İlk gençlikten yaşlılığına değin dış dünyanın gerçeklerine kulağını tıkayan maskesinin altında ise ekonomik ve sosyal statüye ulaşma, taltif ve takdir edilme ihtirasını büyütmiştir.

Sonuç

Tanzimat'tan itibaren toplumsal hayatta kendisini gösteren Batılılaşma süreci Türk romanında olumlu-olumsuz tipler üzerinden ele alınmıştır. *Fahim Bey ve Biz* romanında Batılı yaşam biçimiyle sınırlı ölçüde irtibat kurmuş Fahim Bey; Doğu-Batı arasında sıkışmış olsa da geleneksel anlayışın hüküm sürdüğü bir muhitte kendisine yol bulmak ister. Kendisi özel ve kamusal alanda geleneksel kabul ve isterlerin dışında hareket edişiyile dikkat ve eleştirileri üzerine çeker. Bu yüzden evliliği, arkadaşlığı ve memuriyetindeki tercih, eğilim ve öncelikleri çevresi tarafından çoğunlukla tuhaf addedilmiştir.

Yaşama teorik çerçeveden baktığı için personalarının (maskelerinin) gereğini yerine getirirken oldukça titiz davranan Fahim Bey, personanın pratikte, toplumsal alışkanlıkların havuzunda esnetilmesi gerektiği düşüncesinden uzaktır. Kendisi teorinin pratikte hayat bulacağı hülyası içindeyken çevresi, yaşama pratik yönden bakan, personalarını günün koşullarına uyarlama kabiliyeti kazanmış bir kitledir. Bu yüzden Fahim Bey'in özel ve kamusal alanda personalarındaki titizliği; uyumsuz, tuhaf, sıra dışı bir insan

olarak algılanmasına yol açar. Günün koşullarına göre şekillenmiş toplumsal ve kamusal kabul ve isterleri yerine getirenlerin Fahim Bey'e yönelik eleştirilerinin altında bastırdıkları duyguların, bilinçdışının yüzeye çıkması yatar. Gailersiz bir insan izlenimi veren Fahim Bey ise aksine ekonomik ve sosyal itibar kazanmak arzusu taşımaktadır. Personasını bütün ciddiyetiyle yerine getirdiği takdirde saygınlık ve refaha ulaşacağı düşüncesi taşısa da kitlenin eleştiri nesnesine dönüşmekten kaçamayacaktır.

Toplum ile kendisi arasındaki mesafe açıldıkça Fahim Bey, kendi dünyasına kapanır ve içe dönüklüğünü besleyen ilgi ve uğraşılara yönelir. Sezgi, düşünce ve tasarımlarını zihninde yoğurmakla birlikte bunları hayata geçirmek hususundaki üşengeçliği içe dönük düşünen bir tip olmasından ileri gelir. Teorik yanı güçlüdür, teşebbüs-i şahsi fikrini herkesten önce benimser ancak aynı iradeyi, düşüncesini hayata geçirme aşamasında gösteremez.

Yaşam enerjisini düşünme ve düşünme yetisinden alan, zihinsel üretimin hazzında oyalanan bu hülya adamının yalnızlığı bir tercih olarak belirlenim kazanır. Kendisine yönelik tüm eleştirileri anlamsız, yersiz dedikodular cihetinden gören ve kendisini aklama çabasına dahi girmeyen Fahim Bey için yaşlılık, dış dünyaya kayıtsızlık imkânının daha fazla elde edildiği dingin bir dönemdir. Bu yüzden tanık anlatıcının, insanların yaşlılık döneminin dramatik yanlarına eğildiği pasajlar, Fahim Bey'in yaşlılığının çerçevesini çizmekten büyük ölçüde uzaktır. Ancak Fahim Bey'in saygı ve itibar görme, ekonomik konfor ve sosyal statü kazanma arzusu bilinçdışında canlılığını daima korumuştur.

Kaynakça

- Belge, Murat (1998). *Edebiyat Üstüne Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fordham, Frieda (1997). *Jung Psikolojisi*. Çev. Aslan Yalçınar. İstanbul: Say Yayınları.
- Hisar, A. Şinasi (1996). *Fahim Bey ve Biz*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Hisar, A. Şinasi (2005). *Kelime Kavgası: Edebiyat ve Romana Dair*. İstanbul: Selis Yayınları.
- Jung, Carl Gustav (1998). *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri (Konferanslar)*. Çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Cem Yayınları.
- Jung, Carl Gustav (1998). *Psikoloji ve Din*. Çev. Raziye Karabey. İstanbul: Okyanus Yayınları.

- Jung, Carl Gustav (2001). *İnsan Ruhuna Yöneliş*. Çev. Engin Büyükkunal. İstanbul: Say Yayınları.
- Jung, Carl Gustav (2017). *Ruh-İnsan, Sanat, Edebiyat*. Çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Kaplan, Mehmet (1978). *Edebiyatımızın İçinden*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kına, Fatih (2022). *Jung'un Kolektif Bilinçdışı Arketiplerinin Kant'ın Saf Aklın İdeleri Bağlamında Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurt, Mustafa (2009). "Geleneksel ile Modern Arasında: Fahim Bey ve Biz". *Gazi Türkiyat*, 1(5): 457-467.
- Schopenhauer, Arthur (2008). *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*. Çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Stevens, Anthony (1999). *Jung*. Çev. Ayda Çayır. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Timur, Taner (1991). *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Türinay, Necmettin (1998). *Abdülhak Şinasi Hisar*. İstanbul: MEGSB Yayınları.
- Uğurlu, Yavuz Selim (2022). "Persona (Maske) Arketipi Açısından Orhan Kemal'in Murtaza Romanı". *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3): 1313-1319.

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship, or publication of this article.*